

Deborah K a m e n, *Status in Classical Athens*, Princeton University Press, Princeton–Oxford 2013, s. XIV + 144.

Piętno greckiego sposobu kategoryzowania świata — myślenia binarnymi opozycjami (co doskonale pokazał w swojej głośnej książce z 1966 r. Geoffery Ernest Richard L l o y d) — odciska się wyraźnie na ideologii demokratycznych Aten, wyraziście i jednoznacznie rozgraniczającej wolnych i wolności pozbawionych: obywateli i niewolników. Nie pozostało to bez wpływu na sposób, w jaki uczeni na przestrzeni ostatnich dwóch stuleci badali i rekonstruowali społeczeństwo ateńskie: przyjęło się bowiem wymieniać jednym tchem trzy wyraźnie (choćby pod względem prawnym) odróżnialne grupy społeczne: obywateli, cudzoziemców oraz niewolników. I choć każda z tych grup doczekała się licznych, mniej lub bardziej szczegółowych opracowań, każdy pewnie badacz dziejów Aten okresu klasycznego, tym bardziej zaś student czy zainteresowany laik, odczuwał brak takiego, które w jednym miejscu i w sposób spójny przedstawiałoby najważniejsze cechy każdej z grup społecznych demokratycznej polis Ateńczyków.

Zadania tego długo nikt nie podejmował, czy to ze względu na niezwykle szeroki zakres, wymagający obeznania z ogromną literaturą przedmiotu, czy to z tego powodu, że jest to tematyka obfitująca w liczne problemy, co do których nie zawsze panuje konsensus uczonych i co do których w związku z tym trudno się jednoznacznie ustosunkować. Same ramy koncepcyjno–teoretyczne mogą przez wielu zostać uznane za swego rodzaju grzechawisko, mogące z łatwością pochłonąć nierozważnego czy mało uważnego badacza. Jak bowiem wybrnąć z odstręczającego nieładu i braku precyzji terminologicznej, czy oswobodzić się z ładunku ideologicznego używanych przez uczonych pojęć? *Orders, social classes, status, social status, status groups, legal categories*, to jedynie kilka z wielu terminów używanych, często bez głębszej refleksji i — co gorsza — wyimennie, w anglojęzycznym świecie akademickim do ujęcia i analizy stratyfikacji społeczeństwa ateńskiego. Niektóre z nich albo w jakim sensie nie przystają do opisu rzeczywistości greckiej (np. termin *orders* wywodzący się od rzymskich *ordines*), albo obciążone są bagażem niechcianych znaczeń (*class* niechybnie kojarzony z marksistowską koncepcją podziału społeczeństwa). Wszystko to sprawiło, że próżno było dotąd szukać jednej syntezy ateńskich grup społecznych, a tym samym zainteresowani tą tematyką skazani byli na zaspokojenie swojej ciekawości wyłącznie krótkimi zazwyczaj rozdziałami w większych syntezach czy podręcznikach lub też na studiowanie oddzielnych — poświęconych poszczególnym warstwom społecznym — tomów.

Tym większe uznanie należy się wobec tego Deborah K a m e n, profesor na Wydziale Studiów Klasycznych Uniwersytetu w Waszyngtonie, która podjęła się tego zadania i w recenzowanej książce nie tylko zwięźle przedstawiła uporządkowane wedle pewnego schematu wiadomości na temat każdej grupy społecznej, ale wykazała również — poprzez przedstawienie różnic i płynności granic pomiędzy dziesięcioma (a nie tylko trzema głównymi) grupami społecznymi oraz ukazanie dynamiki mobilności społecznej — ogromną rozbieżność pomiędzy ateńską ideologią (a przez to i ujmowaniem społeczeństwa ateńskiego przez nowożytnych badaczy) a rzeczywistością społeczną Aten V–IV w. p.n.e.

We „Wprowadzeniu” (s. 1–7) autorka przedstawia i uzasadnia swoje założenia metodologiczne, cele i strukturę książki. Jak widać już po tytule syntezy, Kamen zdecydowała się na wybór terminu „status” jako narzędzia heurystycznego, przy czym, co istotne, kreśli wyraźną granicę pomiędzy dwoma aspektami tego terminu i zależnie od aspektu wyodrębnia dwie podkategorie: status prawny (*legal status*) oraz status społeczny (*social status*). Te założenia pozwalają jej w efekcie na wyodrębnienie szerokiego spektrum „statusów” i wykazanie płynności granic je dzielących¹.

Książka podzielona została na dziesięć głównych rozdziałów przedstawiających kolejno — od najniższej do najwyższej — poszczególne grupy społeczne. W każdym z rozdziałów poruszony został cały szereg problemów: cielesności jako kryterium statusu czy obowiązków i przywilejów m.in. w sferze politycznej, sądowej, ekonomicznej, militarnej i religijnej. Przyjęta zaś kolejność przedstawiania poszczególnych grup — od niewolników w pierwszym rozdziale po obywateli-mężczyzn w ostatnim — w istocie pomaga lepiej dostrzec różnice i podobieństwa, konwergencje i dywergencje przywilejów i zobowiązań pomiędzy różnymi grupami społecznymi.

Kamen zaczyna zatem od opisu sytuacji znajdujących się najniżej „martwych” społecznie (ich „status społeczny”) i pozbawionych niemal wszystkich praw („status prawny”) niewolników (*chattel slaves*). Nieco wyżej na społecznej drabinie plasowali się „uprzywilejowani niewolnicy” (*privileged chattel slaves*), do których zalicza autorka *apohora* — *bearing slaves* (czyli niewolników mieszkających poza domostwem pana i oddających mu część zysków ze swej pracy. Ten rodzaj niewolników określa się często w nauce — choć wobec tego terminu ma Kamen słuszne zastrzeżenia — *choris oikountes*), czy niewolników publicznych (*demosioi*). W porównaniu do „zwykłych” niewolników rzeczywiście posiadali oni większą swobodę i możliwości — poruszania się i pracy, własności dóbr, uczestnictwa w życiu kultowym polis czy mobilności społecznej. To właśnie uprzywilejowani niewolnicy mieli większe szanse na wyzwolenie. Wyzwoleńcy zaś to kolejna grupa społeczna, wyróżniająca się od pozostałych zakresem przysługujących jej praw i nałożonych obowiązków. Kamen wprowadza jednak rozróżnienie na (omówionych w trzecim rozdziale) wyzwoleńców z wolnością warunkową (*freedmen with conditional freedom*), czyli związanych z dawnym właścicielem zobowiązaniem, że wyzwolany niewolnik pozostanie — np. do czasu śmierci właściciela — na jego usługach (często pisze się o tym — choć jest to *terminus technicus* pojawiający się po raz pierwszy dopiero w III w. p.n.e. — jako o klauzuli *paramone*), oraz na „zwykłych wyzwoleńców”, których wlicza do omawianej w rozdziale kolejnej grupy metojskich, traktując ich jako jedną kategorię. Wyzwoleńcy w oczywisty sposób odróżniali się od — uprzywilejowanych czy też nie — niewolników, czy to ze względu na mniejsze prawdopodobieństwo użycia wobec nich przemocy fizycznej, posiadanie praw majątkowych (z wyłączeniem nieruchomości) czy możliwość założenia i życia z rodziną. Ograniczeniem ich wolności było — w przypadku wyzwoleńców z klauzulą *paramone* — zobowiązanie wobec daw-

¹ Autorka recenzowanej pracy rozwija zatem szczegółowo na jej kartach tezę Sir Mosesa I. Finleya o całym spektrum statusów, którą ów sygnalizował jedynie pokrótce w swoich licznych tekstach, np. w: idem, *Between Slavery and Freedom*, „Comparative Studies in Society and History”, t. VI, 1964, s. 233–249; idem, *The Ancient Economy*, Berkeley 1973, s. 67–69.

nego właściciela. Metojkowie — czy to wolno urodzeni, czy też wyzwolenicy — wyraźnie się od pozostałych grup odróżniali nie tylko dzięki licznym przywilejom i prawom, lecz także poprzez nałożone na nich zobowiązania finansowe (uiszczanie *metoikion*) i militarne (zobowiązania te zbliżały ich status do statusu obywateli, obciążonych przecież także różnego rodzaju zobowiązaniami). Kamen sugeruje też możliwą rozbieżność statusu społecznego wewnątrz tej grupy. Mniejszym poważaniem cieszyli się spośród metojków wyzwolenicy, większym zaś ci wolno urodzeni. Nadawanie zasłużonym dla polis metojkom nadzwyczajnych przywilejów — *enktesis* (*oikias enktesis* czy nawet *ges kai oikias enktesis*), *isoteleia*, *proxenia* czy *epigamia* — sprawiło, że wykształciła się jeszcze wyższa grupa społeczna, którą Kamen określa (analogicznie do uprzywilejowanych niewolników) „uprzywilejowanymi metojkami”. To właśnie osoby z tej grupy społecznej miały największe szanse (oczywiście chodzi o przypadki nadzwyczajne) na społeczny awans — uzyskanie drogą naturalizacji obywatelstwa ateńskiego. Pod względem statusu prawnego identyczni z metojkami byli *nothoi* — nieślubne dzieci, które jednak autorka analizuje jako odrębną grupę, gdyż różnili się od metojków statusem społecznym. Jako dziecko będące w połowie Ateńczykiem, *nothos* z jednej strony miał dostęp do sieci obywatelskich powiązań i zapewnione wsparcie w sytuacjach kryzysowych, z drugiej jednak — w przeciwieństwie do metojków — niemal zupełnie pozbawiony był szansy na uzyskanie obywatelstwa.

Kolejną wyodrębnioną przez Kamen wyższą nieco grupą byli *atimoi* — obywatele pozbawieni praw obywatelskich. Byli oni wprawdzie pozbawieni praw politycznych i obowiązywał ich zakaz wstępu do świątyń, na agorę czy do miejsc posiedzeń Zgromadzenia Ludowego czy *Boule*, ale mieli prawo własności ziemi (z wyjątkiem dłużników państwowych) i jest dość prawdopodobne, że w dalszym ciągu mogli zostać wezwani do podjęcia służby wojskowej, ponadto zaś w wielu przypadkach ich *atimia* była jedynie czasowa.

Ósmą grupą społeczną w ujęciu autorki stanowią naturalizowani obywatele, których wyróżniła Kamen od obywateli „zwykłych”, ponieważ ich pochodzenie i brak ateńskich przodków nakładał na nich społeczne stygmaty, ponadto zaś spotykali się oni z pewnymi ograniczeniami natury religijnej i politycznej (np. nie mogli obejmować urzędów kapłańskich, choć pojawiały się w nauce głosy, że może w tym przypadku chodzić wyłącznie o dziedziczne funkcje kultowe). W przedostatniej grupie autorka umieściła obywatelskie kobiety: wprawdzie spotkamy często zdanie uczonych, że kobiety nie były obywatelkami w Atenach klasycznych, ale w materiale źródłowym znajdziemy określenia *politis* (rzadko wprawdzie) czy przede wszystkim *aste*. Niezależnie nawet od terminologii wypada zaznaczyć, że choć były one pozbawione wszelkich praw politycznych i wobec tego należałoby je umieścić poniżej naturalizowanych obywateli, ich status społeczny — ze względu na w pełni ateńskie pochodzenie i możliwość wydania na świat pełnoprawnych obywatelskich dzieci — był znacznie wyższy. Kobiety obywatelskie odgrywały ponadto ogromną rolę w życiu religijnym polis.

Ukoronowaniem struktury społecznej demokratycznych Aten byli — przedstawieni w dziesiątym rozdziale — obywatele, posiadający wszystkie możliwe prawa oraz obowiązki. I choć zwykło się mówić, że mieli wprawdzie obywatele „równe prawa”, ale równości społecznej nie było, Kamen pokazuje, że nawet odnośnie do równości praw po-

litycznych można mieć poważne zastrzeżenia: takie czynniki jak wiek czy miejsce zamieszkania bez wątpienia wpływały na zakres możliwości politycznych obywateli. Książkę kończy rozdział podsumowujący, w którym autorka kreśli wyraźną linię pomiędzy ideologicznym spojrzeniem na społeczeństwo demokratycznych Aten a zupełnie odmienną rzeczywistością, która charakteryzowała się nie tylko ogromnym zróżnicowaniem „statusów” i płynnością granic między nimi, ale nawet zróżnicowaniem w obrębie dość, wydawałoby się, jednolitych grup społecznych.

Skondensowana forma wykładu — dziesięć rozdziałów stanowiących trzon książki zajmuje jedyne sto stron — nie pozwoliła niestety na poruszenie wielu istotnych zagadnień, a autorka ograniczyła się zasadniczo do powtarzania ustaleń będących *consensus omnium*, choć z niektórymi jej stwierdzeniami można by zasadnie dyskutować. Wypada również wyrazić żal, że książka nie jest wolna od drobnych błędów — wspomniana w 25. Mowie Demostenesa metojkini nie zwała się Zenobia (tak na s. 47), lecz Zobia (Ps.–Demosth. 25,56); prawa dotyczące uczestnictwa metojków w świątach religijnych (IG I³ 244C.4–10) pochodzą z demu Skambonidai, a nie „Skambinodai” (s. 51); Eudemos z Platejów uhonorowany został w 330/329 r. p.n.e. (IG II² 351) za pomoc w przebudowie Stadionu poprzez dostarczenie raczej zaprzęgów wołów, a nie jedynie wozów (*carriages*, s. 59); z kolei misteria eleuzyńskie nie pozostawały m.in. w rękach rodu „Kerkyes” (s. 105 i tamże ponownie w przyp. 47), lecz Kerykes. Te drobne potknięcia i braki nie umniejszają jednak w żadnej mierze dużej użyteczności omawianej tu pracy.

Charakter książki sprawia, że co prawda niewiele wybiega poza *crambe repetita*, jednak zebranie i analiza całego dostępnego korpusu źródeł literackich oraz zapoznanie się i wykorzystanie ogromnej ilości literatury przedmiotu zasługują na uznanie. Dzięki wysiłkowi autorki możliwe stało się synoptyczne ujęcie spektrum statusów i wyraźne wskazanie niespójności w przedstawianiu grup społecznych w dostępnych nam źródłach, co z kolei pozwala na lepsze zrozumienie dynamiki mobilności społecznej w demokratycznej polis Ateńczyków. Główny cel tej syntezy — rozprawienie się z uprzedzonym statycznością obrazu ateńskich statusów społecznych — został wobec tego w dużym stopniu osiągnięty. Po tę niewielką książkę sięgnąć powinien zatem każdy zainteresowany historią społeczną Aten V–IV w. p.n.e.

Rafał Matuszewski
Ruprecht–Karls–Universität Heidelberg
Seminar für Alte Geschichte und Epigraphik